

**'תרבות היא משא ומתן בין דורות' דרך השפה והצבת גבולות במקום ובזמן,
אמנות היא היכולת לקחת את הדיון למקום בלתי צפוי ולפרוץ את גבולות**

הזמן והמקום:

על ספרו החדש של חיים באר, צל ידו¹

רחל אליאור

האוניברסיטה העברית ירושלים

וּתְשׁוּבָה וּתְפִלָּה וְצִדְקָה
מֵעֲבִירִין אֶת רֵעַ הַגִּזְרָה
כִּי כְּשֶׁמֶד כֵּן תִּהְיֶה לְתֵדָה
קִשָּׁה לְכַעַס וְנוֹחַ לְרָצוֹת
כִּי לֹא תִחַפֵּץ בְּמוֹת הַמֵּת
כִּי אִם בְּשׁוּבוֹ מִדְּרָכּוֹ וְחִקָּה
וְעַד יוֹם מוֹתוֹ תִּחַכֶּה לוֹ
אִם יָשׁוּב מִיַּד תִּקְבְּלוּ.
מתוך הפיוט העתיק 'ונתנה תוקף'

ספרו החדש של חיים באר צל ידו, עם עובד, 2021, הוא בעת ובעונה אחת רומן בדיוני המתנהל בין כמה עולמות, ממואר מכמיר לב העומד בסימן הפסוק "עֵקֶב הַלֵּב מִכָּל וְאָנֵשׁ הוּא מִי יִדְעֵנּוּ" (ירמיהו יז ט), וספר המשך אוטוביוגרפי, שהמחבר סיפר לקוראיו לפני עשרים וחמש שנה, שבדעתו לכתוב, כשיעלה בידו אי-פעם להתיר את כבלי האשמה, הכאב, הניכור, העוינות, הטינה, העלבון, החשבון והשתיקה, הזיכרון והשכחה, החטא והתשובה, הקשורים ביחסיו עם אביו המזדקן שהוליד אותו בגיל 55, והלך לעולמו לפני כשישים שנה, בשנת 1963, כשלבנו יחידו טרם מלאו שמונה-עשרה שנה. הקריאה בספר, הארוג מעשה תשבץ מפרקי חיים שונים ומספרים שונים, מזיכרונות, עדויות, ציטוטים, התבוננויות, חשבונות ודמיונות, העלתה בי הרהורים רבים וכמה מחשבות בלתי צפויות שאותן אני מבקשת לחלוק עם הקוראות והקוראים, כדי להסביר מדוע אני ממליצה לאוהבי ספרות המתעניינים בזיכרון ובשכחה, בחיים ובמוות, ביחסי אבות ובנים, בעבר ובהווה, לקרוא בספר זה בתשומת לב.

אביו של מחבר צל ידו, אברהם רכלבסקי, בן חיים ומינדל רכלבסקי, נולד באוברוץ' הידועה גם כאוברוטש, אווריטש או Owitucz בצפון פלך קייב שבווהלין (כיום במחוז זייטומיר שבאוקראינה), בשנת 1890, גדל בקהילה היהודית בעיר, למד באוניברסיטה בקייב ועלה לארץ ישראל בשנת 1936. בנו נולד בשנת 1945 והאב הלך לעולמו בשנת 1963. חמישים ושבע שנים לאחר שהאב נקבר בירושלים ועבר ל'ארצות החיים' או לעולם המתים, שב אליו בנו, המאמין בכל לבו שהזיכרון הוא החיים והנצח, בעוד שהשכחה היא המוות ותהום הנשייה, אחרי שירד אל ממלכת הרפאים והעלה אותו מקרב יורדי דומה, שוכני ארץ מאפליה, וממחיצתם הדוממת של יורדי בור ותהום הנשייה.

1. מאמר זה מוקדש לכל הספרניות והספרנים בארץ ישראל העות'מאנית, המנדטורית ובמדינת ישראל – אשר בזכות עבודתם המשותפת בתיעוד, שימור, איסוף, מיון וקטלוג הזיכרון הכתוב, מראשית ההתיישבות בארץ, בשעה שנוסד "בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי", בשנת 1892 בירושלים, ועד ימינו, בהם פועלות במדינת ישראל מעל 1,000 ספריות ציבוריות – מחברים, משוררים, היסטוריונים, מסאים וחוקרים משני המינים, יכולים לשוטט בבאר העבר ובמצולות הזיכרון.

חלק לא מבוטל מקורותיו של אביו נודע לקוראיו הוותיקים של באר, בספר הנפלא המוקדש לציור דיוקן אמו, ברכה רכלבסקי, *חבלים* (עם עובד, 1998). אמו הייתה בת למשפחה ירושלמית מהיישוב הישן, משפחת אליעזר דוד כהן, מצאצאי רבי ישראל משקלוב, בעל *פאת השלחן*, מתלמידי הגאון מווילנה, אשר עלה מווילנה לארץ ישראל בשנת 1808 בראש עליית הפרושים, שנישאה לבן משפחת וואלעס מבתי אונגרין בירושלים, וגדלה במשפחה מנטורי קרתא, שנסותיה לא למדו קרוא וכתוב, כמנהג הפרושים, ובתם החכמה, הסקרנית ותאבת הדעת, מרדה בעולם הדתי צר האופקים בבגרותה, ונודתה מביתה.

אחרי שנמלטה מהחיים הצרים, הדלים והאפלים החתומים בחותם ההכנעה, הבורות, הציות, התלות והבערות שנועדו לכל הילדות הנערות והנשים ביישוב הישן בירושלים, נקלעה במצוקתה לנישואין ראשוניים רעים עד מאוד ולאסון כבד הקשור באבדן בנותיה הקטנות במחלה ובטיפול רפואי שגוי, והפכה לאישה מלומדת בייסורים, העובדת לפרנסתה בחנות דגים של אחיה, לפני שפגשה באביו של חיים באר, אברהם רכלבסקי, שהיה בנעוריו חסיד שהתפקר. לאחר שהשלטון הקומוניסטי חיסל באמצעות הצ'קה (המשטרה החשאית הסובייטית הראשונה ושירות הביטחון הנודעים לשמחה, שהוציאה להורג או שלחה למאסר, מתנגדים רבים לשלטון) את אחיו, יצחק, הפנה עורף לתרבות הרוסית שלאורה התחנך, ועלה כאמור לארץ-ישראל המנדטורית, בזמן מאורעות תרצ"ו, בחודש תשרי ב-27 בספטמבר בשנת 1936. למרות שהעולה החדש רחוק מן האמונה הדתית, המשיך לחיות אורח חיים יהודי-דתי, הקים בית כנסת לזכר אשת נעוריו, הרבה בצדקה למען ילדים יתומים ואהב חזנות, וכך גם חנך את בנו יחידו – שנוולד, כאמור, בירושלים בשנת 1945 ונשלח ללמוד בבית הספר הדתי "מעלה".

חבלים הוא ספר אוטוביוגרפי חודר כליות ולב, המשלב מציאות ודמיון, עובדות וממואר, בדיון וזיכרון, שעליו אפשר לומר בוודאות: ספר שנכתב בבכי נקרא בבכי.

גם על ידו כולל חלקים אוטוביוגרפיים מדמיעים מעין אלה, שכן קורותיו של אביו – כשל רבים מיוצאי ווהלין (אוקראינה) אשר קרובי משפחתם נהרגו ונרצחו בנסיבות טרגיות בעשורים הראשונים של המאה העשרים, בתקופה הקומוניסטית-סטליניסטית, או בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים, בתקופה הנאצית, כשלחיי אדם לא נודע שום ערך וכשכבוד האדם הפך למרמס, בשעה שלסבלם לא היה קץ – מעוררות צער רב, חמלה עמוקה והשתאות. צער רב על החורבן הנורא של העולם שבאו ממנו בעשורים הראשונים של המאה העשרים, ועל התרבות שזנחו מאחוריהם כשאיבדו את כל אשר יקר היה, כשנעקרו ממקומם, מארצם ומולדתם, כשניתקו ממשפחתם ומקהילתם, כשהתוודעו לאסון של אבדן קרוביהם, כשהחליפו שפה, אקלים, יבשת, אורח חיים, תרבות, מעמד ומקצוע; חמלה על כל מה שעלה בגורלם בארץ ישראל, אליה הגיעו כפליטים ועקורים חסרי כל, וניסו לבנות חיים חדשים משברי חייהם, בשעה שסבלו, נכשלו והושפלו בידי קרובים ורחוקים; והשתאות למקרא הנחישות והעקשנות של הניצולים מהפוגרומים, המהפכות, הפרעות והמלחמות, כנגד כל הסיכויים, שקמו כעוף החול, ובראו חיים חדשים ומשפחה חדשה, אמונה חדשה ופרנסה חדשה, דלה ככל שתהיה, בחריצות, בנחישות ובתושייה, יש מאין. גם בשעה שפליטים אלה חיו חיי דלות ועוני, הם יצרו קהילות קטנות, של אחווה ושפה משותפת, ומקומות של תרבות משותפת המושתתת על זיכרון משותף, על לימוד משותף, חברות, חסד, עזרה הדדית ושיתוף עם בני עירם, בני ארצם או בני לשונם ואמונתם.

אולם, לא כל הספר קשור בזכרונות ביוגרפיים של המשפחה בירושלים, שכן המחבר בספר החדש על ידו – אשר שמו לקוח מסליחה הנאמרת בימי הסליחות ובתפילת נעילה של יום הכיפורים: *יְחַבְּאֵנוּ צֶל יְדוֹ. תַּחַת פְּנֵי הַשְּׁכִינָה. חֵן יְחֹן פִּי יִבְחֹן. יָב עֶקֶב לְהַכְיִנָּה.* (רבנו יצחק בר שמואל) וממשפט של ר' צדוק הכהן מלובלין, "החושך הוא על ידי צל ידו

המגן וסוכך עלינו דרך הסתר פנים דווקא" ("דברי סופרים", סעיף ל"ח) – החליט לשלב את סיפור חייו המורכב של אביו המזדקן, אותו מיעט להכיר, שכן נפרד ממנו והלך לעולמו כשהמחבר עדיין היה נער שטרם מלאו לו שמונה עשרה שנה, בשנת 1963, עם מסעות דמיוניים-מציאותיים ומיתולוגיים הקשורים בעלייה לעולם המלאכים ובירידה לממלכת הרפאים של עולם המתים, הנחים מנוחה נכונה תחת פְּנֵי הַשְּׁכִינָה או צרורים 'בצרור החיים', נשכחים מלב, בעולם ששמו הוא 'ארץ החיים' או אֲרָצוֹת הַחַיִּים או 'שער השמים', או טירת מנמוסינה Μνημοσύνη ששמה הוא הן המילה היוונית לזיכרון הן שמה של הטיטנית שהיא אמן של כל תשע המוזות. המחבר למד במסעותיו בעולמות אלה שהזיכרון המדובב שפתי ישנים, הוא, ורק הוא, מקור החיים הבלתי נדלה, ואילו השכחה היא, ורק היא, מקומם של יורדי דומה, שוכני שאול תחתיות ויורדי בור, השרויים בתהום הנשייה, בגיא צלמוות, במחוזו של שר דומה, במקום דומיה וארץ ישימון, ובדממה של ארץ מאפליה.

המחבר אמיץ הלב בחר להעז לרדת מרצונו, או בעל כורחו, אל בור שחת, גיא צלמוות וארץ מאפליה, אל מחוזות הצייה והשכחה, שאול תחתיות, ארץ הדממה וארץ ישימון, אל תהום הנשייה, השכחה והכיליון אשר מתחת לאדמה, מחוזות אפלים שאין בהם זמן ואין להם קץ, אין בהם אור, תמורה, התחדשות, שפה, ידיעה, בחירה, דיבור, שיחה, קריאה וכתובה, עדות או מחזור ("וְהַמֵּתִים אֵינָם יוֹדְעִים מְאוּמָה וְאֵין עוֹד לָהֶם שֶׁכָּר כִּי נִשְׁפָּח זָכָרָם. גַּם אֶהְבֶּתֶם גַּם שִׁנְאֶתֶם גַּם קִנְאֶתֶם כְּבָר אֲבָדָה וְחֶלֶק אֵין לָהֶם עוֹד לְעוֹלָם בְּכָל אֲשֶׁר נַעֲשֶׂה תַּחַת הַשָּׁמַיִם". קהלת ט ה-ו). כנגד ירידה ממותתת זו, בעקבות "לב עקב" או "עקב הלב מכל וְאֵנֶשׁ הוּא מִי יִדְעֵנוּ", אל עולם המתים, בדומה לאורפיאוס שירד לשאול, ברא לו חיים באר, "מפחד מלאך השכחה, שכנפיו הפרושות סוככות על הכל"², עולמות עליוניים-תחתונים, בדמיונו, באירוניה או בגרוטסקה, הקשורים במקום התרחשותו של הסיפור, ב'שער השמים', לשם הוא מגיע כהיפוכו האירוני של "ציר שלוח ממחוזות הנהרה"³, כדי לפגוש במתים השמורים בזיכרונו וגנוזים בפנקסי קהילות, בדפי ספרים ובעדויות בארכיונים נשכחים.

חיים באר בחר לשוטט בממלכת הרפאים של ארצות המתים, בגלגול מודרני הקשור במציאות דמיונית, שבה החיים והמתים יכולים לדבר איש עם רעהו – בכוחו של הזיכרון, בכוח בינת הלב, "אבְּנֶתָא דְּלִבָּא" בלשונו של רש"י, ובעזרת צירוף של רסיסי זיכרון אוטוביוגרפי הקשורים "ללב לבה של הממשות הדחוויה".

ביטוי זה מצוטט במשפט שכתב שלמה גרודזנסקי על חכמת היצירה: "זאת היא החכמה, לקלוע מבעד לקורי העכביש של המוסכמות המכובדות, ללב לבה של הממשות הדחוויה". מהלכים פנימיים אלה המתרחשים בין התודעה השוכחת, ובין הזיכרון המועלה מתהום הנשייה, לבין הדמיון היוצר, המפרש מחדש את העבר ומעניק לו משמעות חדשה, משולבים בקריאה רחבה של ספרי זיכרון המוקדשים להנצחתן של קהילות שחרבו באירופה, בזיקה ל'פרויקט עדות' על עיר הולדתו של אביו, שהוא משתתף בו בשלוס מנמוסינה – היא טירת הזיכרון, הנמצאת באוסטריה ששמה העברי הוא שער השמים.

העדות המועלית ונמשית ממצולות הזיכרון וממעמקי הילדות, מנוסחת ביושר ובאהבה, בגילוי לב ובתעוזה, וקולעת 'מבעד לקורי העכביש של המוסכמות המכובדות, ללב לבה של הממשות הדחוויה'. עדות זו, המוצלת ממעמקי הזיכרון והגעגוע, ממחוזות הכאב, העוונות, הניכור והטינה, הבושה, האשמה והחרטה, הכעס והפחד, העלבון והחשבון, בזכות העולם הנברא מחדש אחרי שאבד, בכוח הספר, המספר והסיפור – היא

2. משפט הפתיחה של ספרו של חיים באר, *מסע דילוגים*, עם עובד, 2019.
3. ציטוט משירו של המשורר האנגלי מתיו ארנולד, אותו הביאה עמליה כהנא-כרמון בספרה *וירח בעמק אילון*.

זו המאפשרת לבן ולאב לשוחח ולהעלות זכרונות, על כל מה שנבצר מהם לדבר עליו בעודם בחיים.

המסגרת הסיפורית הבדיונית היא של טירה מסתורית, מסוגרת ואפופת סוד, באוסטריה, בפאתי עיר קטנה הקשורה בקורות המשפחה מצד אמו של המחבר, קויברסדורף אשר בבורגלנד, טירה ששמה נהר הזיכרון, מנמוסינה, כשמו של אחד מחמשת נהרות השאול, כנגד נהר השכחה, ἄλθη-לתה, ביוונית עתיקה, ולכל העובדים בה יש שמות של מלאכים או של בריות נעלמות מהעולם העליון, ומתגוררות בדור מוגן רוחות רפאים של יהודים יוצאי אוברוץ', עיר מולדתו של אביו, הנודעות כנשמות ערטילאיות החוצות את גבולות הזמן והמקום, שנולדו בסוף המאה התשע-עשרה או בראשית המאה העשרים.

נשמות ערטילאיות אלה המכונסות לשם השתתפות בסדרה של פגישות שתכליתן היא לתרום ל"פרויקט עדות" האמור להניע את כתיבת "ספר אוברוץ'", הלא הוא ספר זיכרון, "ממורבנד", לקהילת אוברוץ', שנכחדה בפוגרומים של פטלורה באוקראינה, בעשור השני של המאה העשרים, ברדיפות הסטליניסטיות של הצ'קה בעשור השלישי והרביעי ובזמן השואה בעשור הרביעי והחמישי של המאה העשרים, נראות למספר בדמות אנשים נראים ונשמעים, לבושים ומקושטים, שאינם אוכלים ואינם שותים ואינם ניתנים לקרבה גופנית או למגע חושי, מלבד דיבור, שמיעה וראייה. רוחות אלה לובשות צלם אנוש של בני אדם מדברים ונשמעים, נשים וגברים כאחד, ומתכנסות ביוזמה של גביר יהודי בשם ד"ר רפאל ליוורנו, בעל הטירה המסתורית, שמשפחת אמו, משפחת טבק, מוצאה מהעיר אוברוץ'-אברוטש-אורייטש, וגורלה קשור בגורל משפחת אביו של חיים באר, אברהם רכלבסקי, שהיה חברו של אביה, דימה טבק. הדוברים החיים בצוותא בדור מוגן בטירת הזיכרון, מתכנסים כדי לספר זיכרונות וסיפורים על עיר מולדתם ועל יושביה לפני החורבן, כדי להנציח את העיר שנמחקה בספר זיכרון, וכדי לדובב שפתי ישנים, כדי שהעיר ותושביה ייבנו מחדש בספר הזיכרון היהודי, לא יימחו מהזיכרון המשותף, ולא יאבדו בתהום הנשייה.

באר, ששמו המורכב משמות הוריו ושם משפחתם, קשור בין השאר גם למשפט הפותח את ספרו של תומאס מאן: "עמוקה היא באר העבר, האין עלינו לכנותה באר ללא תחתית? ... (יוסף ואחיו)⁴, מוזמן לטירת 'שער השמים' וקומותיה השונות נקראות על שמות שבעת הרקיעים, פרגוד, וילון, שחקים, שמים, היכל או רקיע, כדי לדובב את המספרים העולים ברוחם מעולם המתים, כדי שהממונים על התייעוד האמור להוות את תשתית העדויות בפנקס הקהילה או בספר הזיכרון שלה, יוכלו להקליט ולרשום את הסיפורים של בני דורו של אביו, על עירם ומשפחתם וקהילתם, שנולדו במפנה המאה העשרים, חיו ומתו, נכחדו ונרצחו, היו ואינם. מטרתו הרשמית של הכינוס, הנערך בשורה של מפגשים במשך כמה שבועות בטירת הזיכרון, בהנחיית המספר, שהוזמן לטירה כדי לסייע לדובב את זיכרונותיהם של בני העיר, היא להשלים את כתיבת "ספר אוברוץ'" או את ספר הזיכרון של הקהילה היהודית של אוברוץ' שהייתה ואיננה עוד.

המספר מבקש להציב לבני עירו של אביו יד ושם, לחלצם מתהום הנשייה ומהשכחה המכלה כל בשר ומוחה את זכרו, שהיא היא המוות, ולהשיבם לארצות החיים של הדיבור, השפה, העדות, התייעוד והזיכרון, למקום הקשב והשית, למחוז הדין ודברים או למגע נפש בנפש ולב בלב, למקומו של העולם הנצחי הנברא בכוח הספר, הסופר והסיפור,

4. אלת האמת במיתולוגיה היוונית היא אלתיהא (ἀλήθεια), זו שאינה שוכחת. במיתולוגיה הרומית שמה וריטאס "Veritas" (לטינית: אמת) והיא, כאמור, אלת האמת. מקובל לספר שהאלה הסתתרה בתחתית באר קדושה. מקורו של תיאור זה בתרגום של פתגם שטבע הפילוסוף דמוקריטוס: "אודות האמת איננו יודעים דבר, שכן האמת בבאר". למעשה, תרגום מילולי יותר של "ἐν βύθῳ" הוא "במצולות" במקום "בבאר". מצולות העבר או באר העבר הם מקומה של האמת הזוכרת, זו שאיננה שוכחת.

הסיפורים והמספרים, המעניקים להם שיבה ותשובה לזיכרון הכתוב וחזרה בכתב ובעל-פה לארצות החיים.

הטכנולוגיה המודרנית המאפשרת לבעלי ממון חסרי גבולות, לפרוץ כל גבול בתחום האפשר, ולהשפיע על התרבות, החברה, המדע, הכלכלה, החוק והמשפט, בעולם כולו, מאפשרת בדמיונו היוצר של המספר, גם חציית גבולות מדברת, נשמעת ונראית, בתחום האי-אפשר, תחומה של האמנות. טכנולוגיה זו מתירה לו לטוות מלאכת מחשבת של אורות וצללים, זכרונות, עובדות ובדיונות מעולם החיים ומעולם המתים, דווקא כאלה הקשורים "ללב לבה של הממשות הדחויה", לשולי החיים ולמקומות ודברים ואנשים שמעדיפים בדרך כלל לא לדבר עליהם. השיחות שהספר צל ידו נסוב עליהן עם דיירי עולם המתים ב'שער השמים' עוסקות בדברים שבני המשפחה העדיפו לעבור עליהם בשתיקה גמורה בחייהם, ואפשר לדבר עליהם רק אחרי מותם של כל המשתתפים, מלבד הסופר, המעלה אותם באוב ומעניק להם חיי נצח חדשים בין דפי ספרו, כשהוא שב ומבקר בעולם המתים, המועלים מ'באר העבר' העמוקה, לעולמם של בני החלוף.

*

שמואל יוסף עגנון, יליד בוצ'אץ' 1887, שעבר ל'ארץ החיים' בשנת 1970, היה אולי הסופר העברי הראשון שלקח על עצמו לספר את סיפורם של בני עירו ומשפחותיהם דרך מעשה היצירה האמנותית, לפני שעלה הכורת על העיר ועל יושביה, במהלך שנות הזוועה והייסורים של מלחמת העולם השנייה. מטרתו הייתה לדברי חברו הקרוב, פרופ' גרשם שלום: "לשמר לדורות הבאים את צורות החיים שנדונו לכליה"⁵.

ביצירות אלה של עגנון שביקש להשאיר סימן ברקיע לעירו היהודית בגליציה, בגבול פודוליה ווהלין, שעלה עליה הכורת ומחק את זכרה, ולהשאיר יד ושם בשמים ובארץ למשפחתו ולבני קהילתו שחרבה כולה, מאז שכתב את סיפורו הראשון שהוקדש למשימה זו, "הסימן" שנכתב בשנת 1943 ונדפס ב-1944,⁶ ועסק במאבק הזיכרון בנשייה, כל ימיו, או במאבק העדות והתייעוד, ההנצחה והאמת, כנגד המחיקה, הטשטוש, הערפול, ההשכחה, הסילוף והשקר, ובדליית רסיסי הזיכרון ושברי עדויות מכל מקום שרק אפשר, ואמר: "אם אין כאן כל מאורעותיהם, הזכרת נשמותיהם ודאי יש כאן. וטוב ויפה שניתן להם שם ושארית בכתב עברי ובלשון הקודש"⁷ – נכללים בין השאר הספרים: עיר ומלואה, קורות בתינו, והסיפור "הדום וכיסא", שפורסמו לאחר מותו של עגנון, אולם חלקים מהם פורסמו עוד בחייו.

עגנון, שהיה יליד גליציה, בן העשור התשיעי של המאה ה-19, כמו אביו של חיים באר, היה בעל זכרונות רבים של משפחתו ושל בני עירו, של בני דורו שבמחיצתם זכה לחיות בילדותו ובנעוריו ובראשית בגרותו, ועל קורותיהם וקורות משפחותיהם יכול היה לספר ולהעיד, הן מזכרונו שלו, הן מזכרון מעט בני עירו שניצלו מיד המשחית, והן מספרייתו העשירה שתיעדה את קורותיהם ויצירתם הרוחנית של בני עירו וסביבתו בדורות האחרונים. אולם עגנון, שניהל כל ימיו מאבק אין-סופי של הזיכרון בנשייה, מאז שנודע לו על גורלה המר של בוצ'אץ' ורצח אלפי תושביה היהודים בידי "השיקוף המשומם והטמאים והמטורפים אשר עמו ועשו בה כליה"⁸, בימי מלחמת העולם השנייה, לא הסתפק בכל אלה. סיפרה לי ידידתו, המתרגמת האמיצה, פניה שלום,⁹ אשתו של גרשם

5. גרשם שלום, ש"י עגנון – אחרון הקלסיקאים העבריים?, באוסף כתביו *עוד דבר*, ערך אברהם שפירא, עם עובד, 1989.

6. ראו מאמרי ברשת: שמואל יוסף עגנון והמסורת המיסטית על חג השבועות, שנדפס לראשונה *מאריך תרבות וספרות*, ערב שבועות ה' בסיון תש"ע, 18 במאי 2010, 4-5.

7. שמואל יוסף עגנון, *האש והעצים*, שוקן, תשל"ד, עמ' שלו.

8. שמואל יוסף עגנון, *עיר ומלואה*, שוקן תשל"ג, עמ' הפתיחה.

9. פניה שלום תרגמה מכתב יד בפולנית של המאה ה-18 לכתב יד בעברית, את ספר *דברי האדון* של יעקב פרנק (1726-1791), עבור בן זוגה, פרופ' גרשם שלום, שעסק בחקר השבתאות והפרנקיזם שנים רבות. הבאתי לדפוס את התרגום שעשתה לחיבור

שלום, שעגנון היה מבאי ביתם הקבועים: 'עגנון, כל אדם שהיה פוגש היה אומר לו: 'ספר לי סיפור!' וכשנכנס לביתנו כל פעם היה אומר: 'פרוס לרעב לחמך', או 'לחם לרעבים', 'לחם לרעבים', אני מבקש לשמוע סיפור, למי יש היום סיפור עבורי?'

וכשענה מישו מהנוכחים במבוכה, 'אדוני הנכבד, גדול הסופרים, איזה סיפור נספר אנחנו, העניינים ממעש, לך? אנחנו הרי איננו יודעים מה לספר ואיך לספר', עגנון היה מיד משיב: 'באמת? לכל אדם יש סיפור! מה שמך? על שם מי אתה נקרא? מתי והיכן נולדת? מהיכן עלית לארץ? איך הגעת לכאן? איפה נולדה אימא? מתי? מי היו הוריה? מנין בא אבא? מה היה שם משפחתו? מנין הגיעו הוריו? במה עסק וממה התפרנס? היכן למד? מה שם משפחתך ומה פירושו? אין לך אדם שאין לו סיפור!' ומשם כבר היה כל הסיפור מתגלגל עד חצות הלילה, כי לכל אחד יש זיכרון כזה, עד שהייתי צריכה להפסיק ולהגיד למספרים: 'רבותינו, הגיעה זמן קריאת שמע של שחרית.'

לעומת העולם המלא בספרים וסיפורים בדורו של עגנון, דור 'כאב שתי המולדות' כדבריה של לאה גולדברג,¹⁰ שקהילת הולדתו בארץ מולדתו חרבה, ויוצריה, סופריה, חוקריה ומשורריה משני המינים, ביקשו להשאיר לקהילת הולדתם וארץ מולדתם הישנה יד ושם במולדתו החדשה; חיים באר ניצב בפני שוקת שבורה בשעה שרצה לשוב ולהעלות באוב את עולמו של אביו מהשנים שלפני עלייתו לארץ ישראל, בארבעת העשורים הראשונים לחייו בגולה, ואת חייו וחיי משפחתו באוברוך שבצפון ווהלין, לא רחוק מגבול ליטא, במחוז זייטומיר באוקראינה דהיום, ובווהלין בפלך קייב דאז, בעשורים הראשונים של המאה העשרים, מקומות שלא נותר בהם אף תושב יהודי חי ואף קהילה חיה בשנות הארבעים של המאה העשרים. הקושי המהותי היה טמון בעובדה שהוא עצמו יליד ירושלים המנדטורית, מעולם לא חי במקום, לא הכיר את שפות הארץ שבה נולד אביו ולא את תרבותה, ולא היה לו את מי לשאול מבין החיים.

אביו הלך לעולמו לפני שנים רבות, ובשנים שיכול היה לשאול, התרחק ממנו בנו ולא דיבר עמו, מאז שחגג לו אביו, החסיד הלמדן שהתפקד, למרות שהיה שומר מצוות, סעודת הודיה של בר המצווה בנוסח סעודת שבעה הקבצנים של ר' נחמן מברסלב, בעקבות נדר שנדר עם הולדת בנו בכורו בזקנתו, אחרי עשורים רבים שבהם הלך עירי. הפער בין קדושת הנדר של האב, שהוא דבק בו לכל פרטיו ודקדוקיו, מבלי לדבר עם בנו, לבאר או להסביר, לבין הזעם, העלבון וההשפלה, הבעתה והזוועה, הניכור והעוינות שאחזו בנער בר המצווה, למראה סעודת ההודיה על הולדתו לפני שלוש-עשרה שנה, שהוזמנו אליה שלל קבצנים, נכים, חולי גוף ונפש, טרופי דעת, עניים, רעבים, עילגים, פיסחים, עיוורים, מגמגמים וחירשים, שהכין לו אביו החוגג, היה מעוות שלא יוכל לתקן. הנער הנדהם, המנוכר, המאוכזב והמושפל, התמלא טינה, ניכור, זעם ועוינות כלפי האב האוהב אהבת נפש את בנו יחידו, ניתק כל קשר אמתני של קרבת נפש עם אביו, וסרב לדבר אתו. מקץ חמישים ושבע שנה שב הבן החי, שהפך בינתיים לאב בעצמו, לנסות לדובב את אביו המת על יחסו לבנו, ולתקן את המעוות שבהתנהגותו של בנו יחידו. הספר עוסק בהתבוננות עצמית נוקבת בסימן האמת – ביוונית אמת היא אלתיאה (ἀλήθεια), מילה המצרפת את מילית השלילה, ἄ, למילה לתה ἀλήθη-שכחה, כלומר

ייחודי זה, שאין דומה לו בכל הספרייה היהודית, במהדורת ביניים, והוא מצוי ברשת בוויקיפדיה בערך יעקב פרנק ובפריקט בן יהודה: <https://benvehuda.org/read/28201>

10. אולי רק צפרי-משע יודעות-

כִּשְׁהוּ תְּלוּיּוֹת בֵּין אֶרֶץ וְשָׁמַיִם –

אֵת זֶה הִפָּאָב שֶׁל שְׁתֵּי הַמּוֹלְדוֹת.

אֲתֶכֶם אֲנִי נִשְׁתַּלְּתִי פְעִמִּים,

אֲתֶכֶם אֲנִי צְמַחְתִּי, אֲרָנִים,

וְשָׁרְשֵׁי בְשָׁנֵי נוֹפִים שׁוֹנִים.

אלה הן שורות הסיום של שירה הנודע של לאה גולדברג 'אורן'. ראו את השיר המלא: לאה גולדברג, שירים, כ, ספרית

פועלים: הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, 1973, 143.

אמת משמעה לא לשכוח! לזכור! הסיפור משובץ במשפטים רבים על מהותן של האמת, הנאמנות והשכחה בפרקים שונים בחיי אדם. כך למשל אומר אביו המכונה בטירת שער השמים – היא 'שלוס מנמוסינה', בשם חווקין, על שם סבתו, חוה הלר: "סיפור טוב אמנם אינו חייב להיות אמיתי, אבל חייב להיות מדויק", אמר חווקין והוסיף, "כלומר המבחן איננו אם אכן התרחש בפועל, אלא אם הוא נאמן לאמת הפנימית שלו".¹¹ בכמה וכמה מקומות בספר צל ידו מתקן המחבר את הפער בין המציאות לדמיון ומחזיר סצנות שונות בספריו הקודמים לאמת העובדתית, הפגומה עד כאב, ולא לתיאור הספרותי המושלם ביופיו, שאיננו נאמן למציאות כפי שהייתה, מוחמצת, כואבת ואילמת, אלא למציאות הראויה, כפי שהייתה צריכה להיות בעולם שבו אבות ובנים אינם מובילים זה את זה לעקדה.¹² במקום אחר מעיד הסופר על האמת הפואטית והארס-פואטית המנחה אותו: "שהרי בדבר זה בלבד מותר הסופר על מי שאינו סופר – היכולת לתקן בספר את מה שהוחמץ בחיים, ולשוב ולחיות כביכול את המציאות פעם נוספת, והפעם כשהיא מתוקנת וחפה מכל עוולה ומשגה".¹³

מסע מופנם זה במחילות הזיכרון, במעבה השכחה ובתהום הנשייה, שבה מצוי כל מה שאבד ונשכח, ממחיש שמנמוסינה, היא אכן, מאז ומתמיד, אמן של כל המוזות ומקור ההשראה של היצירה האמנותית, הפיוטית, המדעית וההיסטורית. הזיכרון הוא הדרך לשוב אל העבר, או לשוב על עקבותינו, לשאת ולתת על מכאובינו ועלבונו, לדבר על שתיקותינו ועל החמצותינו, לחפש ולמצוא את מה שאבד ונשכח, ולשוב בתשובה על פגיעות שפגענו ועל חטאים שחטאנו לזולתנו ועל דברים שלא הבנו בילדותנו, בנעורינו ובגרותנו, המתבארים לנו באור חדש בזקנתנו.

הספר מהלך כל העת בין המציאות המודרנית בת ימינו, אשר אותה ואת גבולותיה, מיטיב המחבר לתאר בעין בוחנת ובאירוניה דקה, לבין התחום הערטילאי של חציית הגבולות בין העולם הנגלה לעולם הנעלם, אותו עליו לברוא מדמיונו. הספר עובר בין עולם החיים לעולם המתים, בזיקה לעניין עמוק בחציית גבולות בדמיון, במצבי נים לא נים, וקשב דרוך לכל אשר מתגלה לאדם דרך החלום או הסיוט, החיזיון והעדויות, האגדה או המיתוס מהעולם הנסתר. כל אלה משתלבים בעולם הנגלה הנודע למחבר ממרחבי הקריאה והכתיבה, הספרות והשירה, המדרש והקבלה, המיסטיקה והמגיה, הקשורים בעבר וברובדי השפה השונים. היחס בין חלום למציאות או בין הנסתר לנגלה הוא תחום רגיש ומורכב, מעורר התנגדות, יחס אותו מיטיב המחבר להגדיר בפי מורו החכם, נחום אריאלי: "וכשענה לי אמר שגם הוא מפוכח דיו לדעת שהחלום, האגדה והמיתוס אין בכוחם להרחיב את גבולותיה הצרים של המציאות שאנחנו נולדים לתוכה וחיים בדל"ת אמותיה ואחרי מותנו אנחנו עתידים להיקבר תשע אמות מתחתיה, אבל אל לנו להתכחש

11. צל ידו, עם עובד 2021, 99.

12. ראו שם, 134, את הקטע המתאר את הליכת האב ובנו להר ציון כדי לצפות בברכת החמה, שהיא ברכת ראייה שמברכים כשרואים את השמש בתחילת כל מחזור בן 28 שנים, שבו לפי המסורת השמש חוזרת למקומה המקורי בבריאת העולם, באותה שעה ובאותו יום בשבוע כבזמן הבריאה. אירוע נדיר ומקודש זה, שהאב ייחל לו בכל מאודו והאם אסרה עליו בכל תוקף לקחת את בנם, שתואר מלכתחילה *במצות* כאילו התרחש בפועל, למרות שלא התחולל במציאות, מדגים את לשון התשבץ רבת הרבדים של באר, ואת צירופיו רבי ההשראה בשעה שהוא מספר מחדש את סיפור ההליכה של אברהם ויצחק אל ארץ המוריה: "והזריחה הראשונה ההיא, זו שאמנם לא זכיתי לחוות אותה בילדותי, אבל נועזתי לתאר אותה *במצות*, שבה וחוזרת אליי בחיי פעם אחר פעם. בקצותיהם של לילות ללא שינה, כשאני מוצא את עצמי עד לזריחה חדשה, שבה השמש ובוקעת חלוני רקיע וקרני אורה שבות ומאירות מחדש את דמויותיהם של האב והילד המשכימים בבוקר בבוקר והולכים שניהם יחדיו אל אחד ההרים בארץ המוריה לראות איך חושך נגלל מפני אור ומעשה בראשית מתחדש בכל יום תמיד".

13. שם, 134.

לצוהרי ההצצה שהם קורעים בדפנותיה הסתומות של ההוויה שלנו אל מהויות אחרות".¹⁴

הספר השב ומהלך בנתיבי הזיכרון של הדורות הקודמים, עוסק בתשובה ובכפרה, וקשור בספר יונה, אותו קוראים כידוע כמפטיר ביום הכיפורים, בשל עיסוקו בכוחה של חזרה בתשובה של החוטאים, אשר יכולה לשנות את רוע הגזירה ובשל שוועת התפילה הנזכרת בו הפותחת מצולות ים ושערי שמים. המחבר מזכיר בפרק השלישי של ספרו את הפסוקים היפים מספר יונה המתארים את עונשו ואת שוועתו: "וַתִּשְׁלֹכֵנִי מִצֹּלָה בְּלִבְבַּי יָמִים וְנָהָר יִסְבְּבֵנִי, כָּל מִשְׁבְּרֵיךָ וְגַלְיֵךָ עָלַי עָבְרוּ... אֶפְפוּנֵי מַיִם עַד נַפְשִׁי, תְּהוֹם יִסְבְּבֵנִי, סוּף חָבוּשׁ לְרֵאשִׁי" (פרק ב).

הירידה למצולות ים של הנביא החוטא הבורח משליחותו, היא זו הזכורה מספר יונה. הספר צל ידו נכתב בהשראת הסליחה האקרוסטיכונית הנפלאה הקשורה בלשון ספר יונה, העוסקת בחרדת המוות ובשוועה לאלוהים, ובדברים הקשורים בלב, בפחד, בחשבון, בסליחה ובתשובה, בתחנונים ובחנינה, הנאמרת בעשרת ימי תשובה וביום הכיפורים, כמקובל במנהג פולין:

יְחַבְּאוּנוּ צֶל יָדוֹ. תַּחַת כַּנְפֵי הַשְּׁכִינָה.
חוֹן יְחוּן כִּי יִבְחוּן. יָב עֵקֶב לְהַכִּינָה.
קוּמָה נָא אֱלֹהֵינוּ עֲזֵי. עֲזָה נָא.
יֵי לְשׁוּעָתֵנוּ הַאֲזִינָה:

אֲנָה אֵלֶיךָ מְרוּחָךָ. וְאֲנָה מִפְּנֵיךָ אֲבָרַח.
בִּינֹתַי אֵין מְנוּס. פְּאֵת מַעַרְב וּמִזְרַח.
גִּלְגְּלַתִּי אַחֲרֶיךָ לְשַׁחֲרָךְ. יַחַד פֶּגַר כְּאֲזַרְח.
בְּהַשְׁפָּטִי לְצַדִּיקְתִּי. הַשְׁמְאִילָה וְהִימִינָה. יֵי:
דוֹק שְׁמִיךָ בִּינְרִכְתֵּיהֶם. גַּם שָׁם אִם אָסַק.
הוֹדֵךְ שָׁם לְשִׁפְטֵנִי. עַל כָּל הַנְּעִסִק.
וְהִגִּיגִי. בְּרַב שְׁגִיגִי. כְּכִיּוֹר אֵשׁ נִשְׁק.
נִצְרָה דֵּל שְׁפָתֵינוּ. תַּת לָנוּ חֲנִינָה. יֵי:
זְוִי שְׂאוּל בְּמַחְתָּרְתּוֹ. אֵף כִּי אֲצִיעַ.
חֲזִיתִי וְהִנֵּךְ שָׁם לְחַבְּרָה וּלְהַפְצִיעַ.
טַפְּשׁ לְבִי וְהַחֲרַד. כִּי בִינִי לְבִין מוֹת כְּפָסִיעַ.
שְׁמוֹר שְׂאֲרִית נְדָחִי בְּכָל פְּנֵה וּפְנֵה. יֵי:
יָם גְּדוֹל בְּאַחֲרִיתוֹ אֵף כִּי אֲשַׁכּוּנָה.
כֶּף יְמִינֶךָ תִּאֲחַזְנֵנִי וּמָה לְנַפְשִׁי אֲשַׁכּוּנָה.
לוּלִי רַב רַחֲמֶיךָ. דְּרַכִּי לֹא אֲסַכּוּנָה.
מִשְׁךָ חֶסֶד לְנַגְשִׁים תַּחַת יָד עֲדִינָה. יֵי:
מִדַּת לִילָה תִּסּוּבְּבֵנִי. אֵז יְשׁוּפְנֵי חִשְׁךָ.
נְגוּהוֹת לְךָ הָאֲפִלוֹת כְּאוֹר יְהֵל וּמוֹשֶׁךְ.
סִמַּר בְּשָׂרִי מִפְּחָדְךָ כְּשֶׁךְ נָחַשׁ נוֹשֶׁךְ.
וְעַל הַדָּם כְּמוֹ נִרְדָּם בִּינְרִכְתִּי הַסְפִּינָה. יֵי:
עָלִי שֶׁת כְּפָכָה. אַחוֹר וְקָדָם צִרְתָּנִי.

14. צל ידו, 310. על הרחבת הגבולות הצרים של המציאות ועל החלום, הדמיון, תורת הסוד, הקבלה והמיסטיקה כהשתקפות ל"צוהרי ההצצה שהם קורעים בדפנותיה הסתומות של ההוויה שלנו אל מהויות אחרות", כתבתי בהרחבה במאמרי "פניה השונות של החירות: עיונים במיסטיקה יהודית", אלפיים, 15 תל אביב: עם עובד, תשנ"ח. [המאמר נמצא ברשת]

פְּנֵה אֶפְנֵה אֶנָּה וְאֶנָּה אֶרְחִי וְרָבְעִי זְרִיתָנִי.
 צְרַפְתָּנִי בְּלִבְךָ תִּמְצָא יְיָ חֲקֵרְתָּנִי.
 אַח וְאָחוֹת וְצַחֲצָחוֹת, בְּלַעַג לְשׁוֹן וְאֵין בֵּינָה. יי:
 קִדְמָה נָא רַחֲמֵיךָ. כִּי לָךְ טוֹב לְהוֹדוֹת.
 רָצָה שְׁוַעַת גְּדִידֶיךָ וְעֵמֶל צֶאֱן אוֹבְדוֹת.
 שְׁמוֹר שְׂאֲרִית נְדָחֶיךָ בְּכָל פְּנֵה וּפְנֵה. יי:
 תִּפְלֹטְנִי הִיָּה לָנוּ לְצוֹר מְעוֹז לְבֵית מְצוּדוֹת.
 לָכֵה לָנוּ לִישׁוּעָה כְּלִשְׁמֻעוֹן וְלֹי אֲחֵי דִינָה.
 יְיָ לְשׁוֹעֲתֵנוּ הֲאֲזִינָה:

הספר על ידו עוסק לכל אורכו בחיים ובמוות, בפחד ובגעגוע, בסליחה ובתשובה, בדגה ובדגים, בים ובמצולות, במשפּרים וגלים, בשוועה וייסורים, בתחינה ותחנונים ובחיבוטי נפש, בזיכרון ובחשבון עוון, בחטא ובעונש, ברקיעים ובמלאכים. הצלילה של יונה בן אמת, הפּוחד עד אימה, הכּוּעס, החוטא והאשם, המשווע לאלוהיו במעי הדג, במצולות ים, מקבילה לצלילת הסופר הפּוחד, הכּוּעס, החוטא והאשם, השב בתשובה ומשווע לגאולה מידי אביו, במצולות הזיכרון, החטא, התשובה והכפּרה. "אני חייב להעריך מחדש את דיוקנו כאמיגרנט חסר כל מעמד חברתי, אדם תלוש, דובר עברית דלה ומשובשת, דיוקן שעצבתי לעצמי כל השנים",¹⁵ אומר המחבר על אביו, כשמתחוור לו בערוב ימיו כמה טעה בו כנער עוין ומנוכר, ועד כמה עליו לשוב בתשובה ולבקש מחילה.

*

הספר, שבו המחבר מבקש את עקבותיו של אביו בין בני עירו המתים, בטירת שער השמים, כדי לשוחח עמו ולבקש את סליחתו, נכתב בצל ידו של האב המת, הסוככת על ידו של המחבר החי, ומובילה אותה לתודעה חדשה-ישנה השזורה בפסוקי המקרא ובדברי חכמים ופייטנים, המפענחת את העבר מחדש, הן את העבר האישי של יחסי בן ואב, העומד בסימן החמצה, הן את העבר הקהילתי של מה שהיה ומה שאבד. הספר מעלה את אוברוץ' על מפת הזיכרון היהודי, שראשיתו במצוות עשה: זכור ושמור, המצרפת בזיכרון וסיפור, בכתיבה ובקריאה, בשמירה על זכר העבר ובעדות על מה שהיה, בין העבר להווה ובין המציאות לדמיון, בשעה שהבן מתחקה על עולמו הנשכח של אביו ושל בני עירו, ומשוחח אתו ואתם בטירה המארחת את רוחות המתים ואת הנשמות הערטילאיות. בספר זה, המדפדף בדפי היצירה היהודית המופלאה בת הדורות, הקשורה בספרות הסליחות ובפיוטי הלב העקוב, החרד, המשווע והמתחנן לישועה וסליחה, מהרהר המחבר באימה ופחד, ברטט ובכאב, בידענות, סקרנות ובקיאות, על גבולות החיים והמוות, על הזיכרון ועל הנשייה.

חיים באר, הסופר יליד ירושלים, הולך כאן בנתיב שסללו לפניו כמה וכמה מסופרי הגולה, בוראיהן של כתריאליבקה (של שלום עליכם), בוצ'אץ' (של עגנון), דרוהוביטש (של ברונז שולץ) זבאראז' (של אידה פינק), פראג (של רות בונדי), רחוב סמוץ'ה בוורשה (של בני מר) ועיר דויד (של דוד בן ישי נעים זמירות ישראל, בעל תהלים) – כולן ערים או שכונות שהיו ואינן, משעה שיושביהן היהודים כלו מעולם החיים ועברו לעולם המתים, כולן ערים או רחובות ושכונות, אשר נבראו בספּר מְסֻפּר וְסֻפּוּר, כדברי 'ספר יצירה' בפיוט, בתפילה, בתהילה ובשיר, בחלום, בהזיה ובגעגוע, בספרים המצרפים פרטי פרטים של חזון, זיכרון, היסטוריה, עדות ארכיון ודמיון לרסיסי מציאות. כולן קיימות לעד שכן קמו לתחייה מתוך האפר בזכותם ובזכותן של המעידים, המצילים, המחפשים, הזוכרים

15. על ידו, עמ' 204.

והמספרים משני המינים, בזכותן ובזכותם של החוקרות והחוקרים, המתעדות והמתעדים, המספרות והמספרים, המעידות והמעידים, ההיסטוריוניות וההיסטוריונים, בכוחם של הצוללים לתהום הנשייה, לארכיונים מאובקים ולדפים נשכחים, המלקטים זיכרונות נשכחים, החוזרים, השבים, המספרים והמעידים על חיים של אורות וצללים, ובזכותם של המשוררים, החוקרים, המספרים והסופרים, שהפכו את הערים הנכחדות לערים קיימות לנצח, הן ויושביהן, החיים והמתים.

כידוע, כל דבר מעשה ידי אדם בעולם החומרי כפוף לשינוי הזמן ולכנפי מלאך השכחה, החל בארמונות, טירות, מגדלים, גשרים ומקדשים, וכלה בערים בצורות, בערי פרזות ובבתים, כמו שאמר אלתרמן ב'שמחת עניים':

דין הַבְּתִים לְשִׁקֵּעַ,
 לֹא דִין הַבְּתִים לְעִמּוֹד.
 דִּין הָעֵינִים לְגֹעַ,
 לֹא דִין הָעֵינִים לְחִמּוֹד.
 דִּין הַיָּשׁוּן לֹא לְקוֹם לְעוֹלָם,
 וְדִין הַנְּעוֹר לֹא לָנוּם לְעוֹלָם.
 לֹא מִפְּחַד, בְּתִי, כִּי מְגִיל אֶת צוּעֶקֶת.
 אֶת יוֹדְעֵת כִּי שָׁקֵר, שָׁקֵר, שָׁקֵר!¹⁶

רק הלשון, הזיכרון, העדות, התעודה, האותיות והשירה, הלוח, המילון, הגנזך והארכיון, הספרייה, הסיפור, השיר, הפתגם והספר עומדים במבחן הזמן וחורגים מדין הכליה והכיליון. ירושלים עיר דויד, עיר הקודש, ו'ציון מכלל יופי משוש תבל, קריית מלך רב', התקיימה בתודעה הזוכרת, השומעת הקוראת והכותבת מימי דויד נעים זמירות ישראל ובעל תהילים ועד ימינו, למרות אלפי שנים של הרס וכיליון, חורבן וגלות שנגזרו על העיר הממשית, אשר בניה גלו ממנה בחורבן בית ראשון וברובם המכריע לא מיהרו לחזור אליה במשך אלפיים חמש מאות שנה, למרות שהעלו אותה בזיכרונם מדי יום בשירה ובברכה, בתפילה ובמקרא. כך גם טרויה שבאיליאדה ובאודיסאה, או מקונדו ב'מאה שנים של בדידות', של גבראל גארסיה מארקס, בין אם היו במציאות או רק בדמיון, ובאב-אל-ואד של גורי ותל אביב של זיכרון דברים וסוף דבר של יעקב שבתאי – קיומן המילולי בזיכרון ובדמיון, בשמיעה, בקריאה ובשפה, בשירה ובספרות, בתפילה ובתורה, בסיפור ובעדות, שהקוראים שבים אליהן וקוראים אודותיהן, חי ומשמעותי לאין ערוך ממציאותן המוחשית ההיסטורית, בין בעבר בין בהווה.

חיים באר, אשר אמר פעם: "בעיניי, תרבות היא משא ומתן בין דורות" הציב בכתבתו הספרותית, הממוארית, המסאית והמחקרית – שנשאה ונתנה עם דורות שונים במאה התשע עשרה, במאה העשרים ובמאה העשרים ואחת, ושוחחה שיחה של קרבת נפש והשראה עם הספרייה היהודית בת כל הדורות – את ירושלים של ילדותו ונעוריו וחיי בית הוריו, את אוברוץ' של אביו וקויברסדורף שבבורגנלנד שבאוסטריה, של משפחת אמו הרחוקה, על מפת הזיכרון היהודי.

כשם שדרוהוביץ החלומית-מציאותית של ברוננו שולץ, בספר חנויות קינמון; בית המרפא בסימן שעון החול, (תרגום מפולנית: אורי אורלב, רחל קליימן ויורם ברונבסקי, הוצאת שוקן, 1986) הניבה נבטים וייחורים וחיפושים במעבה הזיכרון והדמיון ורסיסי העדויות הכתובות בהיסטוריה, בספרות, בשירה, באמנות ובעיתונות, והולידה ספרים שלמים בעקבותיו (ברוננו שולץ ועירו דרוהוביץ נזכרים בספרו של דויד גרוסמן, עיני ערך אהבה; בספרו של אמיר גוטפרוינד, אגדת ברוננו ואדלה ובספרו אחוזות החוף בסיפור

16. נתן אלתרמן ישיר השקרי (שמחת עניים ב, א).

"טריאסט", ובספר *תולדות האהבה* של ניקול קראוס), וכשם שבוצ'אץ' של עגנון העירה את עניינם של הקוראים בכיוונים שונים (ראו: עמר ברטוב, *אנטומיה של רצח עם: חייה ומותה של עיירה ושמה בוצ'אץ'*, תרגמה מאנגלית איה ברזיר, עם עובד, 2020), כך אין לי ספק שגם ערי אבותיו ואימהותיו של חיים באר, אותן העלה מהעבר של אוברוץ' במאות ה-19 וה-20 ושל ירושלים מתקופה זו, עוד יצמחו ויסתעפו בעתיד ויעשו פארות ופירות בתודעה היוצרת ובנתיבי הזיכרון, ויצמיחו ממעמקי זיכרון הדורות ומפענוחו רב-הפנים, הגנוז תמיד בספר, מספר וסיפור, חיפושים נוספים שיבראו מחדש, בעתיד, עולמות חדשים-ישנים וידברים חדשים-עתיקים,¹⁷ בדמיון ובמציאות, בספרים ובסיפורים, בהיסטוריה ומסה, בשירים ובמחקרים.

*

הפסיכואנליזה הנחילה לנו את התובנה המשולשת האומרת שהשיבה המודעת אל העבר משנה את ההווה, שהאמת נמצאת מתחת לפני השטח, ושתת-המודע, הנמצא מחוץ לגבול הרציונלי המייחד את האדם, ניתן לחקירה, לידעה ולהמשגה.

שנים רבות לפני הפסיכואנליזה, הספרות הנחילה לנו את התובנה המשולשת המלמדת שהשיבה המודעת אל העבר מהווה מקור השראה אינסופי לאלה החיים בהווה; שהאמת תמיד נמצאת בפרטים בנגלה ובנסתר, בעבר ובהווה, בשטח ומתחת לפני השטח ומעליו, שכל פרט חשוב וככל שמעמיקים לחדור אל באר העבר ואל תהום הנשייה, מגלים שהם עמוקים לאין חקר ושהם משנים את תובנותינו לגבי עצמנו ולגבי זולתנו, לגבי עברנו ולגבי עתידנו.

בעולם העתיק קראו לתת-מודע בשמות רוח, נפש, נשמה, חיה ויחידה וציינו אותן בראשי תיבות נר"ן ח"י. אנשי העולם הטרנס-מודרני האמינו שהרוח והנשמה, הנפש, החיה והיחידה מקורן משמים או מהעולם הנעלם, והן נגלות לאדם בחלום, בחזון, בנבואה או בהשראה, בשירה, בברית ובעדות, בזיכרון הכתוב, בספר, מספר וסיפור. הרוח מציינת את היסוד המופשט והבלתי נראה, המחבר בין האלוהי לאנושי, מאז הניסוח הנפלא המצוי בראשית השפה העברית: 'ורוח אלוהים מרחפת על פני המים', ועד 'רוח היא באדם' ו'הרוח תשוב אל האלוהים אשר נתנה'. החלקים האחרים מבטאים את מכלול הממדים של נפש האדם, המודעים והלא מודעים, המחיים ומזיינים, המדברים, המקשיבים, המתפקדים לצורך הגוף והחולמים, הקוראים והכותבים, החוזים והיוצרים למען הלב, הנפש, הרוח והנשמה, הזיכרון והתודעה.

כנגד החרדה מאובדנם המוחלט של כל אלה בעולמם של בני החלוף, יצר האדם את האמונה בהישארות הנפש, בחיי העולם הבא, בגלגול נשמות ובעולם הנצחי, בגן עדן ובשואול תחתיות, באוצר הנשמות ובתחיית המתים, במועדי ימי זיכרון ובפנקסי קהילות. אלא שכל אלה קיימים בתחום הלשון בלבד. בתרבויות אחרות שהאמינו אף הן ברציפות החיים בעולם המתים ובחיוניות ממדיהם החומרניים, ציידו את הנפטרים בתשומת לב רבה בכל הנוגע לכל הדרוש להם לקיומם בעולם המתים, שהקביל למה שנוקו לו לקיומם הגשמי בעולם המוחשי.

לא פעם כשביקרתי במוזיאונים בערים עתיקות בארצות שונות, חשבתי שהמוות ואוצרות עולם המתים בקברים המרהיבים, בפירמידות, בסרקופגים המעוטרים ובמטמוני המטבעות והתכשיטים, בפסלים ובכלי המוזיקה העתיקים היפים כל כך, הם התשתית של ביטויי האמנות החזותית בכל העולם. אבל, באותה עת גם חשבתי, למראה כל היופי החזותי מעולמות שהיו ואינם, עד כמה רבה הייתה חכמת אבות אבותינו במעמקי הדורות, שבראו להם אלוהים חיים מופשט, שכולו רוח וקול ואות, ספר, סיפור ומספר, אלוהים שאין לו פני פסל ומסכה (מרהיבים), מפתים ומדיחים ככל שיהיו כל

17. זה שמו של ספר הזוהר בפי מחברו במאה ה-13.

אלוהי יוון ואלילי מצרים ואלוהי הפירמידות), אלא יש לו רק רוח אלוהים מופשטת, שומעת ומדברת, קוראת וכותבת, בוראת ויוצרת ומחוקקת בדיבור, ויש לו רק צלילי לשון, לשון הקודש, אותיות שפה, קול, דיבור, זיכרון, עדות, ברית עולם, שבועה, קריאה, כתיבה, ספר סיפור, חוק ומשפט, דעת, אמת וצדק.

מושגים אלה כולם הם ערכים רוחניים מופשטים, אשר אינם ניתנים לייצוג חזותי מוחשי מעבר לעולם הדיבור והספר, כגון שלום וברכה, נצחיות וקדושה, חכמה ותבונה, עדי-עד, תשובה, צדקה וחסד, דעת ואמת וצדק. זה הטעם וזו הסיבה ש'כוהני בית צדוק ואנשי בריתם', מחברי מגילות מדבר יהודה, שכולן כתבי קודש, בראו את המלאכים הנסתרים מכל עין בשבעה היכלות עליונים, וקראו להם מלאכי אמת, מלאכי צדק, מלאכי קודש, מלאכי דעת, מלאכי השלום וכיוצא באלה צירופים מופשטים בלשון הקודש, הנחשבת כאין סופית, כאלוהית ונצחית, כקשורה במלאכים כותבים וקוראים, מלמדים, מברכים ומשוררים וכמתפרשת באין-סוף משמעויות כפשוט, רמז, דרש וסוד. הכוהנים בני אהרון עשו זאת כדי לקשור את המופשט האלוהי הנצחי האינסופי ואת רעיונותיו המופשטים שדין כליה לא חל עליהם, בייצוג נצחי מופשט, חי חיי עד, נעלם מן העין, שיש לו דיוקן מכוונן עובר בין העולמות, זוכר, כותב, רושם, שומע, מדבר ושר, מספר, מלמד, מקדש ומברך, שאפשר להשתתף אתו בפעולות נשמעות ונקראות, מושרות, נכתבות ומדוברות אלה. הכוהנים בני צדוק ואנשי בריתם וחוגי הכוהנים בעלי ספרות ההיכלות והמרכבה, כתבו מאות קדושות על מלאכי הקודש ומלאכי האמת ומלאכי הצדק, מלאכי הדעת ומלאכי השלום, מלאכי השרת והמלאכים שנתנו לעד הראשון, לסופר הראשון, לזוכר הראשון, ולרושם הראשון, חנוך בן ירד, השביעי בדורות האדם (בראשית ה, כא-כד), המכונה 'סופר צדק' ומלאך העדות הגדול, הזוכר הרושם והמעיד ('ישא רבא דסהדותא'), את הספרייה הראשונה, והעניקו לו חיי נצח בגן עדן, שם הוא יושב זוכר, מעיד ורושם את כל מעשי בני האדם, סיפוריהם וזכרונותיהם.¹⁸

הרהור זה על עולם המלאכים הנצחי הסמוי מן העין, הקשור בעדות ובזיכרון, בספרים סופרים ומספרים, המתעניינים בחיי נצח בספרים, הועלה כאן בשל העובדה שהספר צל ידו גדוש באזכורים לעולם המלאכים, שבדיוק כמו עולם המתים, אף הוא נעלם מן העין, חורג מגבולות הזמן והמקום, אבל שמור בשפה ובזיכרון. בספר נמצא אזכורים רבים לשערי שמים, לשבעת הרקיעים, לארגמין (אוריאל, רפאל, גבריאל ומיכאל, ארבעת שרי המלאכים, הממונים על כל אחת מארבע תקופות השנה) ולשבעה היכלות עליונים. רבים מהגיבורים ומהגיבורות מכוונים בשמות מעולמות עליונים כגון שחק שנאן, מלאכי ערבות, אַרְאֵל אופן, ד"ר הילה אנגל (angel) ד"ר ורה שָרָף (מלשון שָרָפִים עֲמִידִים מִמַּעַל לוֹ שֵׁשׁ כְּנָפִים שֵׁשׁ כְּנָפִים לְאַחַד) ד"ר גבריאל אלמאן, או רפאל ליורנו (רפאל המלאך), אוריאל ונוריאל ארגמין או פראו אוריאלס ועוד רבים. אולי בחר המחבר להזכיר שמות אלה, כדי להמחיש לקוראיו את העובדה המאלפת שהן שוכני עליון והן שוכני שאול תחתיות, הן מלאכי הקודש שוכני היכלות עליונים, הן השדים והרוחות הקשורים בעולם המתים, נעלמים מן העין וידועים רק בזכרון שמים, וזוכים לחיי נצח כל עוד מצויים להם יד ושם, כל עוד זוכרים אותם בלב אוהב או בלב עקוב, וכל עוד הם נזכרים בשפה, בעדות, בספר או בסיפור, בפיוט, בברכה, בתפילה או בקדיש, בהמנון או בשיר, בעוד שבני חלוף נשכחים מכל וכל, כל עוד אינם מונצחים בספר מספר וסיפור. כשקראתי בספר צל ידו, הכתוב בלשון יפה במיוחד, המרחפת בין כל אוצרותיה של השפה העברית, ועיינתי באוצרות המילוליים והאסוציאטיביים שהמחבר כרה ממצולות הזיכרון ומתהום הנשייה בארצות החיים מעולם המתים, מעולם המלאכים המאיר מעל

18. ראו: רחל אליאור, "חנוך בחרתה מבני אדם": חנוך סופר הצדק וספריית המגילות של הכוהנים בני צדוק; מסורת הכהונה, ספריית המגילות והמאבק על הדעת, העדות, הכתיבה והזיכרון, בתוך: על בריאה ועל יצירה במחשבה היהודית – ספר היובל לכבוד יוסף דן, (עורכים פ' שפר ור' אליאור) טיבינגן: מורזיבק 2005: 15–64.

לאדמה, בתחום הנצח, הקדושה, הברכה, העדן, העדנה והעדי-עד, העדות והזיכרון, ומעולם השדים האפל בשאול תחתיות, מתחת לאדמה, בתחום השכחה והנשייה, בגיא צלמוות וארץ מאפליה, במרחב הטומאה, הקללה והחטא, ראיתי המחשה לדעתי הנזכרת לעיל בדבר מקומו המכריע של המוות והעבר הזכור והכתוב, המצויר והמדומיין, בבסיס היצירה התרבותית אמנותית ספרותית בעולם הנשמע והנקרא, ולא רק בעולם המוחשי והנחזה לעין.

לטעמי, יפה מאוד עשה המחבר שהעלה את אוברוץ' שבווהלין וקויברסדורף בבורגלנד שבאוסטריה מבאר העבר וממצולות הזיכרון, כאשר צירף לשיחות הדמיוניות עם אביו המת-חי, אוצרות מוחשיים רבי-ערך מעולם הספר המספר והסיפור, אלה שמצא בספרייה, בכתב יד ובדפוס, בפתקים, ביומנים, בשולי ספרים, בעיתונים ובירחונים, בכתבי עת נידחים ובספרים נשכחים, שהשאירו לנו אבות אבותינו במשך אלפי שנים. המחבר הפיח בהן חיים חדשים כשדובב שפתי ישנים, בכתב ובעל-פה, והפליא לעשות כשהעלה באוב את זכרו של אביו, הקשור בקהילות אלה, מתהום הנשייה. השיחות המקריות עם רוחותיהם של בני הקהילה המתכנסים כדי להעלות זכרונות על עירם, הם רק רקע לשיחות המעמיקות שהוא מנהל עם רוחו של אביו, שאינו יודע בראשית המפגש שהוא מדבר עם בנו ולהפך, גם בנו אינו יודע בוודאות אם בן שיחו הוא אכן אביו, והם מתוודעים בהדרגה מהוססת ובאיטיות שובת לב איש לרעהו, ומעלים רמזים, סיפורים וזכרונות על חייהם ביחד ולחוד.

ויפה מאד שבכך עוסק המפגש, שהרי אף פעם איננו חדלים להיות בנים ובנות להורינו או הורים לילדינו, בנינו ובנותינו, ואיננו חדלים מלזכור רגעי חסד וקרבה או רגעי עוינות, טינה וניכור, עלבון וזעם, שכול וכישלון, קירבה ואכזבה, או רגעי התוודעות לסודות נסתרים ואמיתות מסולפות, ולעיתים נדירות עד מאוד ניתן לנו לתקן בדיעבד את מה שחטאו לנו או את מה שחטאנו להם מלכתחילה, אבל חיים באר, שזכר את דברי עגנון: "בזמן שעולמו של אדם חשך בעדו קורא בספר ורואה עולם אחר" (סיפור פשוט, ע"א), זכה לעשות זאת, הן לגבי אמו הן לגבי אביו, וזאת, כידוע, רק בנים יחידים יכולים להחליט לעשות ולהוציא מן הכוח אל הפועל אחרי שהוריהם הלכו לעולמם. כי רק להם יש מונופול בלעדי על הזיכרון המשפחתי ועל מידת חשיפתו, ורק להם שמורה בלעדיות סמכות הדעת באשר לילדותם ולדיוקן הוריהם והורי הוריהם ומכלול זכרונותיהם, געגועיהם, כאביהם, חשבונותיהם, עלבונותיהם, בזיונותיהם, שנאותיהם ואהבותיהם. וכשכל אלה מסופרים בקול אמתי, בחמלה, באהבה וביושר, באומץ ובגילוי לב, בקול אנושי המעוניין בפרטי פרטים של כל זיכרון, המצרף עדות, זיכרון וסיפור על עולמות שהיו ואינם, הנבנים מחדש בכוח הדמיון המאיר מחדש את המציאות, בעולם הנברא בספר מספר וסיפור, מצטרפים לסיפור קולות רבים נוספים וזכרונות נוספים פרטיים וציבוריים, של הקוראות והקוראים.

ספר זה, ככל ספריו האחרים של חיים באר, מעיד על קשב דרוך למכמני הלשון העברית על רבדיה השונים העתיקים והחדשים, ועל התבוננות נוקבת בחיי אדם הגלויים והנסתרים. התבוננות מפוכחת וחולמת זו, המשלבת בין אומץ לב שבחשיפה לבין חמלה והבנה לשכול ולכישלון, לדלות, למחסור ולשיגעון, מציירת ביד אמן חלקים שונים של המציאות הישראלית-יהודית, בשעה שהמחבר חוקר את נבכי זהותו הריאלית-ספרותית-בדיונית של המספר, הקשורה בחלומות, זכרונות, ספרים וסיפורים, וקשורה בהתחקות על מלאכת הכתיבה, על מקורות השראתה ועל סודות היצירה של עולם "הנברא בספר מספר וסיפור" כדברי 'ספר יצירה'. שעות רבות של יופי ורגעים של התרגשות וזיכרון, ופענוח קשרי קשרים, ויסוד ה' ליראיו', הסבה לי קריאת הספר.

*

אחתום בשלושה ציטוטים החביבים עלי, אחד קצר, בן שלוש מילים, שאמר גבר, אחד קצר, בן משפט אחד, שאמרה אם נוכחת לבנה, ואחד ארוך, בן חמש שורות, שאמרה אם נעדרת לבנה:

"אלוהים שוכן בפרטים", אמר אבי וארבורג, שהיה חוקר מעמיק של אמנות הרנסאנס ותרבותה, שייסד מהון העתק של משפחתו הציונית, את הספרייה עצומת הממדים של מכון וארבורג בהמבורג שבגרמניה בשנת 1911, ספרייה שאצרה את הזיכרון המודפס, המצויר והמצולם של היצירה האמנותית התרבותית וההיסטורית ואת זכרם של היוצרות והיוצרים, בהיקף חסר תקדים, ועברה ללונדון, עם עליית הנאצים בגרמניה, אשר עשו כל אשר לאל ידם כדי להכחיד את הזיכרון של התרבות היהודית ולהשמיד את חייהם של נושאי הזיכרון, עדיו ויוצריו.

*

"אמא הוסיפה לשתוק עוד זמן מה ואחר כך העירה כבדרך אגב: "איך אפשר בכלל להכיר מישהו." כך חותם חיים באר את *חבלים*.

*

"אף אחד, אמרה אמי, "אף אחד לא יודע שום דבר על אף אחד. אפילו לא על שכן קרוב. אפילו לא על בן זוג. גם לא על הורה שלך ולא על ילד שלך. כלום. וגם לא כל אחד על עצמו. שום דבר לא יודעים. ואם לפעמים נדמה לרגע שבכל זאת יודעים משהו, זה עוד יותר גרוע מפני שמוטב לחיות בלי לדעת שום דבר מאשר לחיות בטעות. אבל בעצם מי יודע? במחשבה שנייה, אולי דווקא הרבה יותר קל לחיות בטעות מאשר לחיות בחושך?¹⁹ אמו של עמוס עוז, פאניה מוסמן-קלויזנר, אמרה דברים נכוחים אלה על גבולות הידיעה, לבנה הצעיר בילדותו, מי שהפך בערוב ימיו למחבר *סיפור על אהבה וחושך*, ספר שהוא אזר עוז לכתוב אותו, לפי עדותו, רק בעקבות קריאה *בחבלים* של חיים באר.

הספר *צל ידו* הוכיח לי את צדקתם ותוקפם של שלושה ציטוטים אלה, הן בדבר חשיבות פרטי הפרטים, חשובים כתפלים, בכל הנוגע לחיי אדם, הן בנוגע לאי-הידיעה, לגבולות ההכרה, לחיים ולמוות, לטעויות ולחושך, המשפיעים על חיי כל אדם במובלע ובמפורש, ומדריכים את תהיותיהם של בניס ובנות סקרנים, תאבי ידע על עברם של הוריהם לפני שנולדו, ומשפיעים על מבקשי הדעת והעדות במצולות הזיכרון, המחפשים את הנשכח והאבוד בפרטי פרטים, ומבקשים עוד הרבה דברים אחרים בעולם החיים ובעולם המתים.

תודה עמוקה חייבים קוראיו של חיים באר על הספרים שכתב עבורם בעברית רבת רבדים, בשפה שהיא מעשה תשבץ, הדומה לפסיפס קולי רב יופי, בשעה שצלל למצולות הזיכרון המשפחתי המיוסר שלו, שבו היו ימים לא מעטים ושנים רבות שבהן "אף אחד לא יודע שום דבר על אף אחד. אפילו לא על שכן קרוב. אפילו לא על בן זוג. גם לא על הורה שלך ולא על ילד שלך. כלום.", וחזר מהמקום עליו נאמר *שְׁכָנָה דוּמָה נִפְשִׁי* (תהילים צ, יז), עם פרטי פרטים, שעליהם אמר לפני עשרים וחמש שנה: "ככל שנענו שאריות הזיכרון המרדניות ללחש והתחברו לכלל איזה דיוקן, ולו חלקי, כן הלך אדוננו המוות, שצלליו היו מוטלים על המסופר מראשיתו, ונעשה ממשי וודאי יותר ויותר וממשלתו שפוכה על הכול ולו העוז והמשרה.²⁰

בספר *צל ידו* שָׁרָה המחבר עם שָׁרָם של יִרְדֵי דוּמָה (תהילים קטו יז) ונאבק עם מלאך המוות והשכחה המכונה דוּמָה, משום שבתחומו שוררות תמיד רק הדומייה, הדממה והנשייה, וניצח אותו משום שעלה בידו בכוחו של הזיכרון לדובב שפתי ישנים נשכחים

19. עמוס עוז, *סיפור על אהבה וחושך*, כתר 2002, 183.

20. חיים באר, *חבלים*, עם עובד 1998, 324.

בבאר העבר, ולהעלותם מתהום הנשייה אל עולם הספר המספר והסיפור, העולם הנצחי של הזיכרון הכתוב.

ועוד דבר אחרון בעל חשיבות רבה לכל ילד ולכל הורה, ובמיוחד לאלה שמנהלים חשבונות של עוינות, ניכור, טינה, אשמה וזעם עם מולדיהם או עם ילדיהם. בספר צל ידו עלה בידו של חיים באר שכתב – "בראייה מפויסת ומשלימה עם אבא – ביושר ובאהבה. צירוף זה הוא הקשה והמסובך שבצירופים האנושיים בהתייחסותנו אל הזולת. מה אמיץ יותר מלראות דברים ביושר, במידת הדין, שאין לפניה אלא מה שהעיניים רואות, ומה חנון יותר מלראות דברים מתוך אהבה, אהבה שמקלקלת על פי רוב את השורה בטשטשה את הצללים, את הרע. וכמה נדיר וכמעט בלתי מושג צירוף חד-פעמי זה של אהבה ויושר, החפים מכל שנאה ורחמים"²¹: גם לא לנטור טינה, גם לתמלל ביושר ובתעוזה את הכאב, את הבושה, העלבון והזעם, את הניכור והעוינות וגם למצוא דרך לבטא את האהבה, הרחמים, הפיוס והסליחה, וגם לשוב בתשובה על חטאים אמתיים ומדומים כלפי הוריו. בכתיבתו רבת ההשראה המרחפת בין עולמות, העלה מספר הסיפור, עבור הוריו, עבורו, עבור צאצאיהם לאורך הדורות, ועבורנו, הקוראים והקוראות, הן את מעמקי לב אנוש, ייסוריו וחבליו, הן את מכמני השפה העברית בת הדורות, על חכמתה וחוץ יופייה, והן את זיכרון העבר הנשכח, מממלכת הרפאים של העבר, ומנבכי הספרייה בת הדורות, למען ההווה המשתנה והמשתנה, הצומח ונוצר כל העת מחדש, ולמען העתיד הלא נודע, היונק תמיד גם מן העבר, שאף פעם איננו נח.

21. צל ידו, 221.